

A SZABAD IDŐ KORSZERŰ SZOCIOLÓGIAI ÉRTELMEZÉSE

A mai társadalom gyors változásai az emberi életmód minden szféráját jellemzik. Bár minden történelmi korszakban beszélhetünk szabad időről, amit az ember a mindennapi kötelességektől a termelés tökéletesítése és általában a közösségi élet megszervezése útján teremtett meg, mégis napjainkban vált az egyik legjelentősebb társadalmi tényezővé.

Jelenleg arra törekszünk, hogy minél tömegesebbé váljon a szabad idő kihasználása, mert ezáltal, látszólag, sok mindenben kiegyenlítődnek a különböző társadalmi rétegek.

A szabad idő kérdése a szociológiai, az antropológiai, a közgazdasági, a pszichológiai és egyéb tudományos munkákban a századfordulón tűnt fel, a társadalomkutatás kísérő jelenségeként, de már a húszas és a harmincas években sor került a szabad idő első empirikus vizsgálatára, Amerikában és Európában, s létrejött egy új szociológiai ágazat, a szabad idő szociológiája.

A napjainkig végzett gyakorlati kutatások hatalmas tényanyagot szolgáltatottak, s ez is igazoltta a szabad idő szociológiájának önálló létezését, de a szabad idő szociológiai elméletéből még mindig hiányzik az elméleti szintézis és a szilárd elméleti elképzelés. Az eddigi kutatások csak részleges betekintést engednek a tárgykörbe, az elméleti következtetések pedig az adott társadalmi keretek között változatlan történelmi kategóriák maradnak, és ezért számos ellentmondástól terhesek.

Az amerikai és a nyugati teoretikusok nagy részének vizsgálódásai — akik a szabad időt kiragadták az élet közegéből és különálló értéként kezelik — a kompenzációs elméletben nyilvánulnak meg, ami a munkán túli időt kompenzációnak tekinti.

M. Kaplan amerikai teoretikus hangsúlyozza, hogy a szabad idő a munka antitézise, a munkától függetlenedett önmagáért való cél, a reménykedés és a kellemes közérzet szférája.¹ Hasonló nézeteket vall R. J. Havighurst, aki a szabad időben az egyéni szabadság megvalósulását, az autonómiát, az önmegvalósulást és az egyensúly forrását látja.² N. Anderson belga szociológus szerint a szabad idő az egyénre tartozik, függetle-

nül attól, hogyan használja ki, és az ember általa juttathatja kifejezésre szabadságát és szabad elhatározását.³ Ezt a nézetet osztja H. E. Bahr német szociológus is, aki úgy véli, hogy a szabad idő által valósul meg az emberi szabadság és teljesedik ki az ember.⁴ R. Willadier az ember fennmaradását a szabad dióhoz köti,⁵ N. P. Miller és D. M. Robinson pedig úgy tartja, hogy a munkaórák csökkentésével és a szabad idő növelésével az ember előtt egy jobb élet lehetősége tárul fel, amiben a szabad idő lényegesebbé válhat mint a munka.⁶

Az említett teoretikusok a munkát olyan kötelességnek tartják, amely ürességet és elégedetlenséget hagy maga után. Véleményük szerint a munkaidő rövidítésével a munka egyrészt fokozatosan elveszítené, az ember életében betöltött lényeges szerepét és csak az anyagi lét biztosítására korlátozódna, másrészt pedig teret engedne a szabad időnek, az emberi szabadság valóra válásának. A munka és a szabad idő összeegyeztetését és viszonyát az említett teoretikusok csak mennyiségi viszonyokban látják, és ily módon kizárják azt, hogy bármiféle kedvezőtlen vagy kedvező hatást gyakorolhat a munka a szabad időre.

„A korszerű gyáripari munka szerintük már a természeténél fogva mechanikus, érdektelen és elidegenedett. A véksőkig vitt munkamegosztáson alapul és sohasem képes lekötni az ember egész érdeklődését és figyelmét. A munka érdekessé és tartalmassá tételére irányuló törekvések valójában csak romantikus álmok, amelyekben ha több logika és valóságérzés lenne, akkor eljutnának addig a követelésig, hogy fel kell hagyni az ipari termeléssel és vissza kell térni a történelemelőtti kor kézi termeléséhez.”⁷ — értékeli ezt az álláspontot Erich Fromm, aki azon korszakú nyugati teoretikus közé tartozik, akik szembehelyezkednek ezzel az elméleti irányvétellel.

Friedmann szerint a részmunka és a monotónia képezi a gépesített ipar legégetőbb és legfőbb gondját. A futószalag melletti munka nemcsak az ember részvételét csökkenti, hanem kifejezetten a szakképzett munkás lefokozására irányul. Hasonló következményekkel jár a kapitalista vállalatok megerősödése is, mert az irányító és végrehajtó munka különválása egyetemes jellegűvé válik. „Ez a kettőség — mint már láthattuk — a munka tudományos megszervezésének a következménye, a funkcionális munkabeosztás irányába való fejlődés során; de ugyanakkor a rendelkezések elkerülhetetlen differenciálódásának a következménye is, ami mind kifejezettebbé válik a gépesített világban.”⁸ — mondja Friedmann. Ily módon az intellektuális munka a tanulmányozást és előkészítést végző irodákba összpontosul, s ezáltal a munkásság nem gyakorolhat befolyást a döntéshozatalra, de ez a teoretikusok többsége szerint nem is kívánatos,⁹ mivel ellenkezik a korszerű ipar *követelményeivel*.

Ilyen körülmények között viszont a gépi munka is elaprózódik és rutinossá válik.¹⁰ Az önállóan kezdeményező kistermelők száma állandóan csökken, a foglalkoztatottak pedig olyan utasításokat kapnak, amelyeket tudásuk nélkül hoznak meg és amelyeknek a tevékenységi területtől függetlenül pontosan eleget kell tenniük, függetlenül attól, hogy

az adminisztrációban, a kereskedelemben, a mezőgazdaságban, vagy az iparban dolgoznak-e. „Mindenütt szűk korlátok közé szorul a végrehajtó szabad elhatározása, azaz a munkaképes lakosság nagy többsége. A jelenlegi helyzet és a további kilátások nem valami biztatóak, hogy munkájukkal kifejezésre juttathassák szellemi önállóságukat ill. személyiségüket. A munka idegenné vált tőle és ezért »elidegenült«. Ilyen szempontból nézve a munka elidegenedése az ipari társadalmak lényegéhez tartozik.”¹¹

A munkásság elidegenedése — folytatja Friedmann — nem haladható túl „azáltal, hogy munkája elveszíti kézi jellegét: Arra van szükség, hogy elkerülhesse azt a szervezett rendszert, ami teljes alárendeltségre, passzivitásra készíti és kirekeszti; ezek a tényezők manapság olyan mértékben jutnak kifejezésre, mint amennyire túlhangsúlyozzák a termelés tudományos jellegét”.

A korszerű ipari szervezés taylori szervezetének a túlzásait bírálva Friedmann követeli, hogy a munkás a rész munka végzése során kapjon lehetőséget felelősségérzete és alkotó elképzelései kibontakoztatására a termelés során. Friedmann azáltal hogy a pszichofiziológiai ésszerűsítés és a *job enlargement* módszer mellett foglalt állást — ami a munkahelyek összevonásában az ember sokoldalúbb fejlődésének, a munka iránti érdeklődése és figyelme fokozódásának, s ezáltal intellektuális képességei növelésének a lehetőségét látja — követeli a társadalmi és erkölcsi nehézségek felszámolását.

De nehogy illúziókban ringassuk magunkat — mondja — mert valószínűleg még nagyon sokáig fennmarad a műveletek és munkafeladatok egész sora, amelyek nem teszik lehetővé az ember személyiségének, izlésének és törekvéseinek a kibontakozását. Ezért Friedmann szerint a megoldást a szabad időben kell keresni: „A nagyipar műszaki és társadalmi körülményei között a munkásság csak a szabad idő által élhet valódi életet. A szabad idő nem csupán idő, hanem a személyes emberi fejlődés feltétele is”¹² — mondja *Hova tart az emberi munka?* című ismert könyvében — „azok számára, akiknek nem jelent megelégedést sem a végrehajtó tevékenység, sem a döntéshozatalban való részvétel”, tehát azok számára, akiknek a munkájuk nem jelent önmegvalósulást — aminek a heti időtartama egyébként egyre rövidülni fog — nem marad más hátra, mint a munkán kívül kell kielégülést találniuk és fejlődniük.¹⁴

A szabad idő a műszaki fejlődéssel párhuzamosan fog növekedni (ebben megegyezik a nyugati teoretikusok többsége). „A munkahét már rövidül és tovább fog csökkenni, az élet meghosszabbodásával ellentétben. Az emberek életének a súlypontja, ami a nagy többség esetében a munkára helyeződött, lassan áthelyeződik a szabadidő-tevékenységre.”¹⁵

A szabad idő kompenzációs szerepe Friedmann munkáiban is hangsúlyt kap, de amíg a korábbi szerzőknél a szabad idő szabadsága teljesen független a munkától, addig Friedmann tézisei a munka meghatározásából indulnak ki¹⁶ és a szabad időt mindig ezekhez viszonyítva szem-

léli. Munkafelfogását már az *Elfecsérelt idő* című könyvének a Camustól választott mottójában is kifejezte: „munka nélkül az élet nem ér semmit, de ha a munkát nem végzik lélekkel, az élet befulladás és megszűnik”. Írásaiban a munka alapvető emberi szükséglet, emberi tulajdonság, aminek útján alkotói lényként nyilvánulunk meg és igazoljuk magunkat. Az ember ezt a tulajdonságát Friedmann szerint a kisipari tevékenységhez hasonlóan a szabad idejében is felszínre hozhatja, mert az elaprózott ipari munka ebben nem akadályozza. „A valódi szabadidő-tevékenység az, amit mindenki akkor és úgy végez, ahogyan akarja, sőt kielégülést és valamiféle fejlődést is várhat tőle.”¹⁷ Az egyéni választás és szabadság lehetősége a szabad időben Friedmann elképzelése szerint összekapcsolódik az állam szervezett közösségi tevékenységével, ami a szabad idő értékes tartalommal való kitöltését feltételezi.

De Man és Mayo iskolájának a képviselőivel vitázva — akik tévedésből azt javasolták, hogy a modern ipari termelés kapjon értelmet és szerezzen örömet — D. Riesman úgy véli, „hogy érdemesebb figyelembe venni a személytelenségre való hajlandóságot a modern iparban, mint elhanyagolni: fokozni a munka automatizálását, de nem pusztán a munka, hanem az általa szerzett örömök és a fogyasztás nevében”.¹⁸ A munka csak pusztán eszköz az anyagi lét biztosításához, amit az ember a legkisebb erőbefektetéssel elvégezhet. „Objektíven a munkával kapcsolatban kialakuló új helyzet lehetőséget nyújt a munkaidő csökkentésére; szubjektíven pedig lehetővé teszi, hogy az ember ne szenteljen annyi figyelmet munkájának, mint a korábbi korszakokban, hanem ahelyett inkább a munkán kívüli problémákkal foglalkozzék.”¹⁹

A szórakozás és a szabad idő „a kívülről irányított embernek”²⁰ azt ígéri — mondja Reisman —, hogy fejlesztheti képességeit és életművészetre való alkalmasságát, de utópikus elképzelésként értékeli a szabad idő autonómiájának létrehozását: „Hamamosan felismertük tehát azt, hogy a munka felbomlása miatt a szabad időre elviselhetetlenül nagy terhelés nehezednék; a szabad idő nem jelenthet menekvést a munka elől, hiszen munka nélkül üres lenne. A legtöbb ember számára a szabad időnek ugyanis csak akkor van értelme, ha munkával töltheti ki, s így éppen azok a jellemzők, amelyeket a szabad időben kerestünk, általában csak akkor jöhetnek létre, ha mind társadalmi, mind politikai téren megvívjuk a munka és a szabad idő kétfrontos harcát.”²¹

Riesman álláspontjának ellentmondásait tíz évvel *A magányos tömeg* megjelenését követően maga a szerző haladta túl. *Minek a bőség?* című könyvében. Azzal a megállapításával, hogy az ipari munkával való elégedetlenség kérdése nem oldható meg a szabad idővel és hogy magában a termelésben kell megoldást találni, revideálta a szabad időnek a munkaidőtől való függetlenségére vonatkozó korábbi tézisét. „Az a véleményem — mondja —, hogy fogadjuk el magát a munkát, és változtassuk meg oly módon, hogy az ember emberként élhessen termelőmunkája során és azon kívül.”²²

A szabad idő korszerű szociológiai értelmezéséhez sajátos módon járult

hozzá Joffre Dumasedier, korunk egyik legjelentősebb szabadidő-szociológusa.

A szabad idő elképzelése szerint a műszaki haladás és a társadalmi tevékenység hatására jött létre „a termelőmunka által szabadidővé tett idő az ember nemtermelői tevékenységét szolgálja a termelési időszak előtt, alatt vagy azt követően.”²³

A szabad idő és a többi tevékenység közötti viszonyt a kötetlenség határozza meg, de a szabad idő — különösen a személyiségfejlődést elősegítő funkciójában — olyan lehetőséggé válik, amely új ismeretek elsajátítására ad alkalmat, s így kihat az emberi létezés minden területére. A szabad idő az átalakulások szférája, de ezek az átalakulások túllépik a szabad idő határát és érintik az összes életjelenséget, így a munkát is, a munkához való új viszony során. Felfedve a szabad idő és az elidegenedett szabad idő, valamint a szabad idő növekedésével növekvő individualizmus és a társadalmi elkötelezettség közötti ellentétet, felvetődik a kérdés, hogy „az aktív szabad idő” elegendő-e az ipari társadalom humanizálásához?

Dumasedier a szabad idő kitöltését összeköti az adott helyzet sokoldalú kivizsgálásán alapuló tudatos társadalmi tevékenységgel, ami aktív részvételt igényel és mozgékonyagra serkent a különböző tájékoztatási eszközök (sajtó, film, rádió, tévé) kihasználását illetően. A személyiségfejlődés az élet folyamán a spontán, az önkéntes képzés új formáit is felöleli. Ezért Dumasedier a Budapesten 1974-ben megtartott II. Nemzetközi Szabadidő Értekezleten mondott beszédét a permanens képzésnek szentelte. A képzés kifejezetten reformjellegű szerepét abban a tézisben látja, mely szerint az aktív magatartást — ami a személyiségnek a társadalmi és kulturális életben való optimális részvételi képességével azonos — és a személyiség maximális öngazdálkodását a különböző emberi tevékenységek területén nem lehet spontán megvalósítani.

„Minden társadalomnak tudatában kell lennie a saját egyensúlyának és annak, amit gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális intézkedésekkel szándékozik elérni”²⁴ — mondja.

Dumasedier nézeteiben a haladást a tömeges képzésről és a szervezett kulturális tevékenységről kialakított álláspontja képezi, ami nemcsak meghatározott értékek terjesztésében és zárt ismeretrendszerek átadásában nyilvánul meg, hanem az ember és a társadalom időszerű kérdései megoldásában való aktív részvételben is. Dumasedier az átgondolt kultúrpolitika és a permanens képzés mellett foglalva állást, és a képzés önállóságát hangsúlyozva, a tömeges képzésben és kulturális tevékenységben az osztályharc helyettesítését látja.

Ezáltal mutat rá azokra a fonák törekvésekre, amelyek a munka és a szabad idő elkülönítésében, illetve a „szabad idő civilizálásában” vélik felfedni a szükségszerű munka semlegesítését, valamint túlhaladni az emberi elidegenedést. „A kezdeti népességcsökkenés korszakába és az anyagi bőség feltételei között élő társadalomban megváltozik az osztályharc is, mivel a középosztály addig növekszik, míg foglalkozási szem-

pontból az össznépeségnek több mint a felét képezi, a jövedelem, a szabad idő és az értékek szempontjából pedig még nagyobb hányadát. Az egyén előtt megnyíló új lehetőségek már nem annyira azt jelentik, hogy átkerülhet egy másik osztályba, hanem inkább azt, hogy életformája és karaktere a középosztályon belül változhat meg.

Ilyen körülmények között az autonómia nem az osztálytól függ. A belső irányítás időszakában, amikor a karakter nagyrészt a munkában és a munkáért alakult ki, nagy jelentősége volt annak, hogy ki a termelési eszközök tulajdonosa. Ma azonban a birtoklás pszichológiai eredményei nagyon sokat veszítettek jelentőségükből, a jellem a szabad idő számára és a szabad idő alatt formálódik — és igen sokan rendelkeznek mind szabad idővel, mind fogyasztási eszközökkel.”²⁵ — mondja Reisman, miközben számos új társadalmi jelentőséget helyez a jövőbeli társadalmi közegbe, ami természetesen jobb lesz, de lényegében véve a változatlan társadalmi rendszer a munka és a tőke megosztásán alapul.

A polgári teoretikusok nézeteit azonban nem sorolhatjuk be teljes egészében a szabad időről kialakított pragmatikus elképzelések közé. Szép számban vannak azok, akik úgy vélik, hogy a szabad idő valójában az ideológiai manipuláció új szférája, olyan terület, amely által a tőke ezzel a fiktív szabadsággal igyekszik kielégíteni a ma társadalmát és ezzel egyben kiszélesíteni hatáskörét és uralmát.

A. Touraine²⁶ korunk társadalmának a legfontosabb jellemvonásai közé nemcsak a pontos irányítást és szervezést sorolja, amiért programozott társadalomról beszél, hanem a domináció olyan új formáit is, mint amilyen a kulturális kizsákmányolás. A munka és a szabad idő viszonyát elemezve P. Naville²⁷ hangsúlyozza, hogy a szabad időt nem lehet elkülöníteni a rendelkezésünkre álló össz időtől. Vele azonos nézeteket vall G. Friedmann²⁸, aki úgy véli, hogy nem létezik egy elvont „homo faber”, hanem például egy családfő lehet jó vagy rossz férj, párttag, szakszervezeti tag, sportszervezet vagy vallási csoport tagja. Nem becsüli le a termelési folyamat fiziológiai és pszichológiai ésszerűsítését és humanizálását, de azért a szociális intézkedésekkel az embernek a kizsákmányolás minden formájától való megszabadítását szorgalmazza.

„A munka ellentmondásait beismerve a burzsoázia igyekszik a szabad időt olyan szférává alakítani, ahol az osztályellentétek elmosódnak vagy majdnem teljesen megszűnnek”²⁹ — írja G. E. Zborovszki, aki a hatvanas évek végén csatlakozott a szabad időnek az egyén életében játszott szerepét tanulmányozó szovjet teoretikushoz. B. A. Grusin, G. E. Zborovszki, G. P. Orlov, L. A. Gordon és E. V. Klopov³⁰ szociológiai munkáiban a szabad idő a szabad tevékenység szférája, „a képességek fejlesztésének a területe”, ugyanakkor a munkaidő tartalmát mindig a szükségszerűség határozza meg.

Ezek a nézetek a szovjet elméletben annak a döntő fontosságú álláspontnak a bírálatai, miszerint a szabad idő főként a munkaerő újratermelésének a területe és a munkának van alárendelve. A munka ilyen kategorizálásához és a rendelkezésre álló idő osztályozásához Sz. G.

Sztrumulinnak a harmincas években kialakított álláspontja nyújtott kiindulópontot. Véleménye szerint a szükséges idő magában foglalja a munkaidőt, a munkaeszközök és a munka tárgyának előállításához szükséges időt, de ezt ki kell bővítenünk a munkára való felkészülés időtartamával, a házimunkákra és a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított idővel. Ily módon a szükséges idő a munkaidőt és a munkán kívüli idő egy részét öleli fel. Az így fennmaradt időt nevezzük szabad időnek, ami végsősoron a szellemi és fizikai képességek fejlesztését, valamint a társadalmi szükségletek kielégítését szolgálja.

A munka és a munkán kívüli tevékenység viszonyának a vizsgálata V. A. Artemov³¹ szerint hozzá kell, hogy járuljon az összes emberi tevékenység alkotóképességének a fokozásához, de mindenekelőtt a munkaidő jobb kihasználásához. Ezt az álláspontot képviseli A. V. Nyecsenko is nemrég megjelentetett könyvében³², amelyben kiemeli, hogy társadalmi szempontból a legfontosabb feladat nem a szabad idő növelése, hanem a rendelkezésre álló idő ésszerűbb beosztása és kihasználása, ami jelentős társadalmi befektetéseket követel.

„A szabad idő szabályozásán azt az ösztársadalmi szabad időre gyakorolt hatást értjük, ami optimális társadalmi, gazdasági, anyagi, kulturális és más feltételek létrehozásával hatást gyakorol a különböző társadalmi csoportok szabad idejének összetételére és tartalmára — figyelembe véve életmódjukat és munkájukat — és ezáltal a dolgozó egyéni képességeinek továbbfejlesztését biztosítja.”³³

A szovjet teoretikusok munkáiban új mozzanatot — s ezt Nyecsenko is észleli —, hogy „a társadalmilag szükséges munkaidő” fogalmával párhuzamban mind gyakrabban merül fel a társadalmilag nem szükséges szabad idő igénye.³⁴ Olyan idő ez, amely egy bizonyos fejlettségi szinten — figyelembe véve a munka- és életfeltételeket — a munkaerő újratermelésére, tanulásra, önképzésre társadalmi munkára, sport- és alkotótevékenységre, művelődési tevékenységre, társadalmi kötelességek teljesítésére stb. szükséges. Ez a koncepció az emberből, az egyénből és szabad idejének tartalmából indul ki, ami meghatározott életmódban fejeződik ki, nem pedig a közgazdászok hozzáállásában, akik az időt társadalmi szemszögből vizsgálják, és a szabad idő növelése után kutatnak. Véleményük szerint ugyanis a szabad idő hiánya megnehezíti a gazdasági és társadalmi élet további modernizálását; minél összetettebbek és precízebbek a berendezések, annál inkább kifejezésre jut a dolgozók tudása, általános műveltsége és pszichofizikai adottsága, amit egyedül a szabad idő biztosíthat.

A szabad idő marxista tanulmányozása lehetővé teszi az említett teoretikusoknak, hogy dialektikus viszonyt alakítsanak ki a munka és a szabad idő között. Az ezzel kapcsolatos polgári nézeteket azzal lehet túlhaladni, hogy a szabad időt fontos gazdasági tényezőnek vesszük, ami az ember sokoldalú tevékenységének szférájaként kihat a munkatermelékenység növelésére, ill. ennek eredménye.³⁵ G. Kozlova és Z. Fajnburg véleménye szerint a tudományos munka, a kutatótevékenység és az alko-

tás a sokoldalú emberi fejlődés és a munkaidő lerövidítését igényli, de ugyanez a munka megfelelő feltételeket is teremt ehhez a folyamathoz.³⁶

A jövő társadalmá, amelyben a rendelkezésre álló idő az alkotómunka és az aktív alkotói viszonyulás szintézise lesz, ilyen hangsúlyozott és egyoldalú gazdasági jellegű megközelítés alapján sajátos elvonatkoztatást képez, ami nem az adott helyzet alapos elemzésére épül, hanem új megvilágításban újratermeli a szükséges munka és a szabad idő ellentétéként felhozott korábbi megállapításokat a szocializmus talaján.

A szabad idő empirikus kutatásának értelme dr. Szalai Sándor magyar teoretikus és akadémikus éppen a jelen és a törekvésünk célját képező jövő közötti híd keresésében leli meg. Az általa képviselt alapelvben igyekszik a különböző társadalmi és gazdasági rendszerű országok gyakorlatának adataival alátámasztani a szabad időnek és a kultúrának a termelőmunkával való egységét. A szocialista rendszer előnyei szerinte nem egyszerűsödnek le az ember sokoldalúságának és alkotóerejének a megnyilvánulási feltételeinek létrehozására, amelyek egész munkájából, szabad idejéből és kultúrájából kiemelkednek, hanem abban mutatkoznak meg, hogy kielégítő módon jön létre ennek a három területnek az egysége: azonos kultúrát kell megteremteni a termelési folyamattól kezdve a társadalmi folyamaton át egészen a magánéletig.³⁷

J. Danecki lengyel teoretikus szerint a szabad időnek két általános alapelve van:

1. A szabad idő szerepének meghatározásakor az adott társadalmi helyzet elemzéséből, illetve az egyes társadalmi csoportoknak és egyéneknek a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepéből kell kiindulni.

2. Nincs „szabad” idő a munka felszabadítása nélkül, mint ahogyan nem beszélhetünk a munka felszabadításáról sem, ha vele egyidőben nem tesszük gazdagabbá munkán kívüli életünket. (A munka felszabadításán a munkaidő rövidítését és radikális újjászervezését értjük.)³⁸

B. Suchodolsky szerint a szabad idő kihasználási fokának a javítása olyan munkakörülményeket követel, amelyek az embernek megelégedést nyújtanak munkája közben. Ennek feltételei közé az alábbiakat sorolja: jól megválasztott foglalkozás, a kizsákmányolás felszámolása, a munka iránti felelősség fokozása és a megfelelő kereset.³⁹

Ezekhez a feltételekhez Danecki hozzáadja a munkásoknak a vállalati és az összes társadalmi probléma megoldásában, s ezáltal saját munkakörülményeinek az alakításában való részvételét is.⁴⁰

Az R. Rihtének és munkatársainak a munkáiban képviselt polgári nézetek tarthatatlansága a társadalmi fejlődés objektivitásából következik, ami manapság egyre jobban kiterjed a korszerű, társadalmi közösségekre. A műszaki fejlődés kiváló lehetőségeket teremt az emberi élet megváltozására. Ezek a lehetőségek és feltételek új társadalmi tudatot szülnének, a dolgozók nagyobb részvételt igényelnek a társadalmi életből, s ezzel a humánus közösség megteremtését sürgetik.⁴¹ A szabad idő minőségi változása az ismeretszerzés és a művelődési értékek megismerése te-

rén bontakozik ki, a tudományos-műszaki forradalom következményeként, ami lehetőséget teremt az emberi képességek felszabadítására.

A szabad idő korszerű szociológiai értelmezését vizsgálva arra a megállapításra jutunk, hogy a szabad idő eddigi kutatása még csak részleges eredményeket mutathat fel. A szabad idő lényegének és fogalmának meghatározásában uralkodó tarkaság azt igazolja, hogy egy alakuló folyamatában levő szociológiai ágazatról van szó.

Noha a hazánkban folyó szabadidő-kutatás eddigi eredményei mind szociológiai, mind közgazdasági szempontból rendkívül szerények, az utóbbi időben mégis érezhetően növekszik a munkán kívüli idő kérdéskörének vizsgálata. Az elméleti elképzelések ma új megvilágításba kerülnek, előtérbe helyezve az egészségügyi és közgazdasági szempontokat, valamint a szélesebb körű társadalmi problémákat is.⁴² Ezek a problémák nem újkeletűek, szocialista építésünk jelenlegi szakasza azonban ezeknek az egységes elméleti és gyakorlati leküzdését sürgeti.

„A szabad időhöz való viszonyulás — mondja Milan Veličković — társadalmunkban az ember minőségileg új helyzetének eredménye, illetve társadalmunknak az egyénhez való megváltozott viszonyulása”.⁴³ „A szabad idő tulajdonképpen az emberi szabadság fokát jelöli, valamennyi tevékenységi formájában, tudatában és abban az alkotóképességében, amely a politikában, a társadalmi viszonyokban és az életkörülmények kialakításában nyilvánul meg”.⁴⁴ A szabad időnek, illetve az időnek a szabadságban való filozófiai meghatározása ezek szerint azt jelenti, hogy a rendelkezésünkre álló idő egészét az ember felszabadítására kell fordítanunk: az egyének és a munkaszervezetek jövőjével kapcsolatos szabad döntéshozatalkor; a politikai tevékenység során; a társadalmi öngazdátáshoz szükséges ismeretanyag elsajátításakor a permanens képzésben; a körülöttünk levő dolgok okának megismerésakor; a művészet és a szép iránti fogékonyság ápolásakor; a szabad idő kihasználásakor, amikor feltételeket teremtünk ahhoz, hogy az ember a szórakozás mellett egy egész sor olyan tevékenységgel is foglalkozzon, amely egyidőben alkotást, tanulást, felemelkedést, munkát jelentenek a számára stb.⁴⁵

A kapitalista termelésnek az értékek állandó halmozásán és a fogyasztás, az élvezetek új lehetőségeinek a kialakításán alapuló elve azt bizonyítja — mondja Rudi Supek —, „hogy a minimálisra rövidített szükséges idő és az egyén életét teljesen eluraló szabad idő szervezeten és dialektikusan szorosan összetartozik”.⁴⁶ A kapitalizmusban már a felesleges idő természetét is figyelembe vették a fogyasztási javak termelésénél — a szabad idő a megszerzett pénz felélését kell, hogy szolgálja és ez a költségek nem ismer határt.

A szabad időt az öngazdátás és a munka, a fogyasztás humanizálásának a közegében vizsgálva Rudi Supek Marx szavait idézi. A politikai gazdaságtan bírálatához című művéből, de nem marad meg annak a magyarázatánál, hogy a munkafolyamaton kívül rendelkezésre álló idő a valódi gazdagság alapja. Ehelyett arra a következtetésre jut, hogy az ember egyedül szabad idejében kerülheti el a szocializmusban a forgalom

katasztrófális tevékenységét. Szabad időhöz viszont úgy juthat, ha eléri a tömegtermelés fokát, ha kihat a termelés természetére, mértékére és tartalmára: „A munkástanácsoknak nemcsak azért kell a termeléssel foglalkozniuk, hogy meghatározott gazdasági hasznot valósítsanak meg, hanem ugyanolyan mértékben a közvetlen társadalmi feladatok megvalósítása érdekében, a szakmai és általános képzés céljából, és olyan javak létrehozásáért, amelyek egészséges fogyasztást biztosítanak a pénzeszközöknek az egészséges szórakozás megszervezésének felhasználásához...”⁴⁷ Az ember szabad alkotói lényének a kinyilvánulása érdekében a munka mércéjévé az emberi szükségletnek kell válnia, a szabad idő jelensége az a feltétel, aminek alapján az emberi szükségletek kielégítéséről úgy beszélhetünk mint a különböző egyedeknek nem pusztán a létfenntartás szempontjából kifejezésre jutó sokoldalú egyedi fejlődés formájában.⁴⁸

A szabad idő tanulmányozása hazánkban akkor vált jelentőssé, amikor a JSZSZK 1963. évi alkotmányának 37. szakasza kimondta, hogy a termelőerők fejlődésének következtében és a munka további humanizálása érdekében le kell rövidíteni a munkaidőt.

A szabad idő tanulmányozásának szükségyszerűségéhez a munkaidőről tartott 1969. január 27—29-i bledi szimpozion is hozzájárult, az új munkaidő közgazdasági, egészségügyi és szociológiai elemzésével.

A munkaidőt mindig a meghatározó viszonyok, a munkaidő, a munkán kívüli és a szabad idő közegeiben kell vizsgálni — mondta Vladimir Rašković bevezetőjében — a rövidítésére pedig úgy kell tekinteni mint egy hosszú távú cél kezdeti lépéseire: „A szabad időnek a munkaidő kárára való fejlődése, amikor gépek helyettesítik az embert, valamint az emberi személyiség sokoldalúsága és szabad fejlődése érdekében, aminek a munkaidő gondjai megoldásával kell elkezdődni, akár szimbolikusan, de a valóságban is lehetséges a szükségszerűségből a szabadság világába való átmenettel.”⁴⁹

A szabad idő növelésének a gazdasági, műszaki, technológiai és szervezési módján kívül — tette hozzá Vljako Petrović — van egy más útja is, a munka társadalmisítása, illetve minden munkaképes embernek a munkába való bevonása, olyan társadalmi viszonyokban, amelyekben felszámolták már a termelőeszközök magántulajdonán alapuló kizsákmányolást.⁵⁰

Dr. Predrag Aleksić az időnek és szerkezetének elemzésekor a társadalmi jelenségek történelmi materialista megközelítési módszeréből indul ki. Az időt egy tevékenységi láncként értelmezi, s ezek dialektikus kapcsolatokban, ok és okozati összefüggésben állnak. Szerinte az idő a szükséges (ide tartozik a munkaidő és a munkához kapcsolódó idő, a házimunka és a fiziológiai szükségletek kielégítése- és szabad időre oszlik.

A szabad idő jelentőségét — bár sohasem előzi meg a rendelkezésre álló idő többi részét és azoktól függ —, a szerző „a személyiség sokoldalú és harmonikus fejlődésében” látja, valamint az embernek abban a lehetőségében, hogy „a szabad időt kényszer nélkül, a saját hajlama sze-

rint használja ki”.⁵¹ A szabad idő gyorsabb növekedésének előfeltétele az idő ésszerűbb és teljesebb kihasználásában rejlik, ami tudatosabb tevékenységet és tudatos időbeosztást igényel. A rendelkezésre álló idő tanulmányozása és beosztása ezért rendkívül nagy jelentőségű, mert lehetővé teszi, és lehetővé is kell tennie, a rendelkezésre álló időkeret és az azon belüli kölcsönhatások összes folyamatának és jelenségének áttekintését.

A társadalmilag szükséges munkaidő lerövidítési folyamatát, ami a társadalmi termeléshez kötődő munkaidő kifejezett különválásához vezet, különböző elméleti feltételezések és általánosítások kísérik.

R. Božović a bledi szimpozionon ismertetett beszámolójában tarthatatlannak minősítette azokat az álláspontokat, melyek szerint csakis a termelési folyamatban való részvétel igazolhatja az emberi élet rendszerességét, amelyek egyedül a szabad időben látják az emberi egyéniség és sokoldalúság megvalósulási lehetőségét és „az egységes emberi időért szállnak síkra, ami visszaadná az egész életnek az alkotói erőt.”⁵²

A problémakörrel foglalkozva A játék metamorfózisa és a szabad idő próbatétele című munkáiban Ratko Božović a szabad idő genézisének és átalakulásának tanulmányozásával igyekszik megszerezni az emberi valóságnak ezen a területén fellelhető, zavaros fogalmakban bővelkedő fragmentális ismereteit. A szabad idő fogalmát osztályozó elméleteket elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a szabad idő meghatározását mindig az adott társadalmi rendszer természetéhez és annak értékeihez kell kötni és mindig szem előtt kell tartani a szabad idő viszonylagos önállóságát. Bár a szabad időnek nincs egységes definíciója, a szerző megmarad „az ember egységes idejének” a korábbi meghatározásánál, és úgy véli, hogy „a szabad idő meghatározásakor figyelembe kell venni az emberi lehetőségek fokát, hogy teljes és szabad személységként önállóan és tudatosan határozhassa meg saját létét, önmagához és a világhoz való viszonyulását. Ezért a szabad idő önkéntesen választott egzisztenciális lehetőséget képez, ami az ember önmegvalósításának a legjobb módja”.⁵³

A szabad időnek ez a meghatározása abból a tényből indul ki, hogy a munka a legfontosabb emberi tevékenység, az emberi élet lényeges szegmense, és hogy a munka jellege nagy mértékben meghatározza az ember szabadidő-tevékenységét. Ezért az emberi élet elidegenedésének a gyökerei, ami civilizációnk egyik kísérő jelensége, abban a munkában rejlenek, amelyben az ember kizárólag árutermelési szerepet tölt be. A parcializált és elidegenedett embertől a teljes emberig vezető út, aki univerzálisan, szabadon és alkotóan viszonyul majd munkájához és a valósághoz, s ezáltal létrejöhet az egységes egészet képező emberi idő, megköveteli a munka teljes humanizálását, a termelés anyagi és gazdasági vonatkozásainak és a munka humánus értékeinek az összehangolását.⁵⁴

Ha egyetértünk azzal a nézettel, hogy a munka- és szabad időre való felosztás megfelel az osztálytársadalomnak és a munka régi felosztásá-

nak, akkor a jövőben úgy kell megszervezni a munkaidő termelő folyamatát, hogy ne legyen ellentétben a szabad idővel. Természetesen ez nem ment fel bennünket az alól, hogy a munka humanista koncepcióját már ma olyan érték képezi, amelynek egyre inkább jelen kell lennie nemcsak dolgozóink tudatában, hanem gazdasági, műszaki és társadalmi életünk egyre aktívabb meghatározójaként is.⁵⁵

A humanista szocializmus elvein alapuló szocialista öngazgatásnak lehetősége van a munkát olyan értékévé tenni, amit az eddigiektől eltérő módon kell elfogadni és értékelni. Helye továbbra is megmarad, sokkal inkább mint korábban, az értékhierarchia csúcsán.⁵⁶

Ugyanakkor a szabad idő területén tudatos társadalmi tevékenységgel megoldást kell találni az alábbi kérdésekre: hogyan lehet értékesebbé tenni a szabad időt, miként lehetne visszaadni a kultúra alkotói szerepét, ami megváltoztathatja mind az embert, mind magát a társadalmat. „A szabad időt akkor lehet legjobban kihasználni, ha a társadalom olyan feltételeket teremt, amelyek lehetővé teszik alkotó jellegű és tevékeny felhasználását. A tevékenység megválasztásakor és a szabad idő kihasználási módjának meghatározásakor úgy kell számolni a személyi szabadsággal, mint ami a kérdéskörhöz legközelebb áll.”⁵⁷

„Szocialista hétköznapijaink” lehetőségeinek a vizsgálata során ha túl akarjuk haladni saját korlátainkat és az élet humánus megváltoztatására vállalkozunk, akkor egy alapvető kérdéssel kell szembenéznünk: a szabadság kérdése az időben. Bodrogvári Ferenc, *A szabad idő és a szabadság* című könyv szerzője számára a meglévő életforma túlhaladásának az ilyen filozófiai megközelítése gyakorlati jelentőséggel bír, nem csupán azért, mert a szabadság filozófiai fogalma feltételezi a hétköznapi szabadság, minden külön szabadságfogalom értékét, hanem azért is, mert egyidőben lehetőséget nyújt a józan észre hivatkozó tévelygések, valamint a fiktív értékeket és fiktív szabadságot terjesztő metafizikus és dogmatikus tanítások osztályjellegű korlátainak felfedésére.

Az idő tartalma az ember, az idő tevékenysége pedig a gyakorlat. Ezek szerint arra a kérdésre válaszolni, hogy mi az idő és mi az idő lényege, annyi mint megválaszolni a kérdést, vagy ami valószínűbb, megkísérelni megválaszolni azt a kérdést, hogy mi az ember. Az idő útján tehát az emberhez érkezünk: az idő gyakorlata az ember, az idő tevékenysége, olyan idő, ami a történelem által konstituálja magát.”⁵⁸

A marxizmus klasszikusainak a gondolatmenetét követve Bodrogvári Ferenc kimondja, hogy „az ember valódi szubsztanciáját... az emberi gyakorlat történelmi idejét” a *munkában, a tudatosságban, a társadalmiasságban és az egyetemességben*” határozzuk meg „ennek a lényegnek a célja pedig a *szabadság*”.⁵⁹ Mivel ezeket az alapvető emberi tulajdonságokat a társadalom egészének a történelmi fejlődésvonala határozza meg, ez azt jelenti, hogy a munka lényegének a konstituálása és fejlődése olyan lehetőség, ami mindig a történelmileg feltételezett formában nyilvánul meg. Ezek szerint maga a szabadság mint a humánusabb élet lehetősége, mint felszabadulási folyamat, szintén történelmi és ezért a szerző úgy vé-

li, hogy a szabadság idejének a leírása és meghatározása helyett, vagy a szabad idő legjobb felhasználására tett javaslatok helyett egyedül azt tehetjük „hogy az emberiség eddigi történelmi tapasztalata alapján, az eddigi *elméletek és gyakorlati tapasztalatok* eredményeire építve átgondoltan beszéljünk a szabad idő *feltevéseiről*”.⁶⁰

A mai embernek történelmileg kialakított és örökölt nézetei vannak a munka és a szabad idő eltérő természetéről. A munka mint a szabadság ellentéte és a szabad idő mint az emberi élet szabad dimenziója közötti ellentét azonban csak látszólagos: A kapitalista tulajdon érdekeinek uralma következtében a szabad, azaz a munkán kívüli idő is a tulajdonviszonyok uralmának a célját képezi, tehát az sem szabad idő. Így jutunk el a megállapításig, hogy ez az élet nem megfelelő feltétele a szabadság elérésének, és hogy gyökeres változtatást kell eszközölni, illetve forradalmasítani kell az életmódot. Az a korábban elfogadott elv, hogy „a munka az emberért, az ember a munkért” azt jelenti, hogy bár a szabadság valódi területének fel kell ölelnie a munkán kívüli tevékenységet is, a szabadság a munkából, a munka által jön létre; „A munkában csak úgy lehetünk önigazolóra, ha tudatában vagyunk, hogy csak a munka elvégzése korlátoz bennünket, és nem szükséges, hogy a munka kizsákmányolói járuléka is korlátozzon bennünket... A munka alkotó jellege a saját individuális létezésünk értékéről kialakított tudatunkban nyilvánul meg, valamint annak az ismeretébe, hogy meddig kell a szükséges munkafegyelmet tisztelni és mikor kell szembeszegülni a manipulációval.”⁶¹ Ezek szerint a szabadság valódi területe az ún. rendelkezésünkre álló idő, ami által „az ember szabadon választott tevékenységgel igazolja önmagát a szabad idejében, amit a legkülönbözőbb tartalmakkal, tánccal, művészi alkotással stb. tölt ki”.⁶²

A termelési mód forradalmasítása, az alkotó tevékenység iránti szükségnek a lehetőség szintjéről a valóság szférájába való áthelyezése, aktív részvételre készíti a marxista megalapozottságú tudatot, mert alkalmazkodik a munka történelmi fejlődésének belső törvényeihez; elveti az elnyomás minden formáját és az elidegenedett munka történelmi fejlődése során létrejött embertelen viszonyokat.

A szabad időnek a világhoz való alkotói viszonyulása másrészt nemcsak a saját mennyiségi növelését igényli, hanem a felszabadulás általános feltételeit képező ismeretek elsajátítását is. „Egyedül a *szabad időre nevelés* által lehet kiépíteni a megfelelő önkritikájú tudatot, ami öntudata által válik az érzelmi és akaratlagos tevékenység mozgatóerejévé. Ez a tudat ekkor adaptálódik, de tiltakozik is és a felelősségvállalás kritikájával, önkritikájával viszonyul minden téren és minden ellen: önmaga, az állam, az osztályok, a csoportok ellen, mert az értük való aggodalomból... az egyéni angazsáltságból kandikál ki, ami a mind több rendelkezésre álló idő, a szabad idő feltételeinek a közös megállapítására, előírására és véghez vitelére irányul, de a minden létező alkotó jellegű bírálatából is kiteszik.”⁶³

A szabad idő nem választható külön az egész társadalmi rendszertől,

a mai, fogyasztói társadalomhoz való viszonyulástól, mert ennek során a társadalom közegét változó kategóriának kell tekinteni. Tena Martinić A szabad idő és a mai társadalom című könyvében ezekre az alaptételekre helyezi a fogyasztói társadalom és a szabad idő kritikai vizsgálatát.

A történelmi megközelítés arra készíti a szerzőt, hogy a jelent a folyamatos változások eredményeként tekintse át, de felfedezze benne az adott társadalmi helyzet megszilárdítására irányuló ésszerű törekvéseket. „A jelenlegi helyzetet nem lehet tagadni a jövő látomása segítségével, ha az a látomás nem gyökeredzett meg mindennapi gyakorlatunkban. A szocializmus nemcsak a saját jövőjével tagadhatja a kapitalizmust, hanem már itt és most új társadalmi jelentést kell kialakítania.”⁶⁴

Szerzőnk szilárd álláspontja, hogy az emberi tevékenység különböző formái kölcsönösen áthatják egymást és az értelmét vesztett, megelégedéssel nem járó és szigorúan eszközszerű tevékenységre egyszerűsödött munkának a fogyasztói szabad idő felel meg, jellemzően terméketlen jellegével. Bár a fogyasztói szabad időre a terméketlen magatartásforma a jellemző, a könyv írója külön figyelmet szentel az adott termelőviszonyoknak, amelyek az egyént fejlesztve és a társadalmi tudatot változtatva feltétlenül hozzájárulnak az ember szabad idejének megváltoztatásához is. Például „az autonóm személyiség szabad ideje csak egy teljesen szocializált társadalomban bontakozhat ki, amelyben a közös érdekek képezik az általános értékmércét... A szabad idő gyökeres változásait a munka minőségi átalakulásának kell kísérenie”. A munka minőségi átalakulása viszont csak azzal a feltétellel jöhet létre, ha a termelőeszközök társadalmisítottak, s ennél fogva megváltozik a munka alapvető célja, valamint a termeléshez való viszonya.

A szabad idő általunk ismertetett összes értelmezését az jellemzi, hogy ezt a fogalmat az emberi fejlődés következményeként jelöli meg, aminek többnyire három területe van: a pihenés, a szórakozás és a személyiségfejlesztés. Az a központi kérdés, hogy a szabad időt az ember továbbképzésre, sokoldalú fejlődésre vagy önmaga degradálására használja-e majd fel, szükségessé teszi azokat a sokoldalú kutatásokat, amelyek a szabad időt összekapcsolják a társadalmi fejlődéssel és a társadalmi viszonyokkal. A haladó társadalmi erőink a szabad idő vizsgálatakor abból indulnak ki, hogy az embernek a társadalomban betöltött szerepétől és helyétől függ a szabad idő kihasználása, tehát abban a társadalomban, amely az embert a társadalmi törekvések középpontjába helyezi, a szabad idő az ember további felszabadulásának és emberré válásának az egyik tényezője.

Jegyzetek

- ¹ M. Kaplan: The Uses of Leisure, in: C. Tibbits (ed) Handbook of Social Gerontology, University of Chicago Press, Chicago 1960, 407—443. old.
- ² R. J. Havighurst: The Leisure activities of the Middle—Aged, American Journal of Sociology, 1957, 63. szám, 152—162. old.
- ³ H. Anderson: Work and Leisure, Rotledge and Kegan Paul, London, 1961.
- ⁴ H. E. Bahr: Totale Freizeit, Kreuz Verlag, Stuttgart, 1963.
- ⁵ R. Villadier: La philosophie du loisir, in: R. Villadier — J. Menetrier: Prelude en loisir, Charles — Lavanzelle and Cie, Párizs, 1966, 9. old.
- ⁶ N. P. Miller — D. M. Robinson: The Leisure age. Its Challenge to Recreation, Wadsworth Publishing Company, Inc. Belmont, Kalifornia, 1963, 9. old.
- ⁷ Erich Fromm: Zdravo društvo, Rad, Belgrád, 1963, 272. old.
- ⁸ G. Friedmann: Današnje tendencije sutrašnje perspektive. Sociologija rada sorozat, Veselin Masleša, Szarajevó, 1972, 71. old.
- ⁹ H. Ford: Életem és működésem, Budapest, 1926. „Hogy az ember a rendszernek megfelelően éljen, be kell hogy hódoljon és alkalmassá kell hogy váljon a rutinossá vált szervezethez. Az ember természetszerűen lusta, nem szereti a felelősséget; ezek szerint hozzá kell szoknia, hogy simán, túl sok kezdeményezés és ösztönösség nélkül tevékenykedjen.” Ezt a szemléletet írja le E. Fromm idézett művében. 275. old.
- ¹⁰ C. W. Mills: White Collar The American Middle Classes, Cambridge, 1951.
- ¹¹ G. Friedmann: I. m. 713—714. old.
- ¹² G. Friedmann: I. m. 717. old.
- ¹³ G. Friedmann: Kuda ide ljudski rad, Rad, Belgrád, 1959, 278. old.
- ¹⁴ Uo. 728. old.
- ¹⁵ Uo. 723. old.
- ¹⁶ Friedmann korábbi munkáiban szükségszerűségként tüntette fel a munkát, de később módosította nézetét és alapvető jelentést tulajdonított a munkának az ember életében betöltött szerepének.
- ¹⁷ G. Friedmann: Razmrvljeni rad, Napred, Zágráb, 1959, 156. old.
- ¹⁸ D. Riesman: A magányos tömeg, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 360. old.
- ¹⁹ Uo. 351. old.
- ²⁰ Uo. 365. old.
- ²¹ Uo. 42. old.
- ²² R. Riesman: Abundance for What?, Auctor Books, Doubleday and Co., New York, 1965, 159. old.
- ²³ J. Dumazedier: Rad i slobodno vreme, Sociologija rada sorozat, Veselin Masleša, Szarajevó, 1972. 292. old.
- ²⁴ Uo. 703. old.
- ²⁵ D. Riesman: A magányos tömeg, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 335—336. old.
- ²⁶ A. Touraine: La société post-industrielle, Denoël, Párizs, 1969, 315. old.
- ²⁷ P. Naville: De l'alienation à la jouissance, Anthrophos, Párizs, 1967, 491—496. old.
- ²⁸ G. Friedmann: Kuda ide ljudski rad?, Rad, Belgrád, 1959.

- ²⁹ Zborovszki: Problemi szvobodnovo vremeni trudnyahsihszja v zarubeznoj sociologii, Filozofszijszkie nauki, Moszkva, 1970. 5., 54. old.
- ³⁰ B. A. Grusin: Szvobodnoje vremja, Misl, Moszkva, 1967, 120. old.; G. Sz. Borovszki — G. P. Orlov: Lozung: Illuzija ili gyejsztvityelnoszty? Szverdlovszk, 1970, 79., 87. és 131. old.; L. A. Gordon — E. V. Klopov: Cselovek poszle raboti, Moszkva, 1972, 84. old.
- ³¹ Sz. G. Sztumilin: Problemi szocializma i kommunizma v SZSZSZR, Moszkva, 1962, 374. old.
- ³² V. A. Artemov: Sztatyisziyka budzsetov vremeni trudnyahsihszja, Moszkva, 1967, 20. old.
- ³³ A. V. Nyecsenko: Szocialno-ekonomicseszkie problemi szvobodnovo vremeni, Leningrád, 1975.
- ³⁴ Uo. 154. old.
- ³⁵ G. Prugyenzski: Vremja i trud, Moszkva, 1965.; V. Patrusjev: Vremje kak ekonomicseszskaja kategorija, Moszkva, 1966; B. Grusin: Szvobodnoje vremja, Moszkva, 1967.
- ³⁶ G. A. Prugyenzski: Vremja i trud, 291. old.
- ³⁷ G. Kozlova — Z. Fajnborg: Izmenjenje karaktera truda i vsesztoronyeje razvityije licznosztyi, Voproszi Filozszi, 1962, 10. sz.
- ³⁸ Szalai S.: A szabad idő problémája a különböző társadalmi rendszerekben, in: A szabad idő szociológiája, Budapest, 1976, 171—172. old.
- ³⁹ J. Danecki: A megosztott idő egysége, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Budapest, 1973, 178., 182. és 183. old.
- ⁴⁰ B. Suchodolsky: Idea wczasów na tle społeczno-gospodarczego rozwoju Europy, Varsó, 1948.
- ⁴¹ J. Danecki. I. m. 173. old.
- ⁴² R. Rihte: Civilizacija na raskršću, Komunist, Belgrád, 1972.
- ⁴³ Erről lásd a következő fejezetet.
- ⁴⁴ Milan Veličković: Problem slobodnog vremena, Etičko humanistički problemi socijalizma, Rad, Belgrád, 1964, 153. old.
- ⁴⁵ Uo. 171. old.
- ⁴⁶ Uo. 151—173. old.
- ⁴⁷ Rudi Supek: Samoupravljanje i humanizacija rada i potrošnje, Zbornik radova Humanizam i socijalizam, Zágráb, 1963, 166. old.
- ⁴⁸ Uo. 170. old.
- ⁴⁹ V. Rašković: Sociološki aspekt uvođenja novog radnog vremena, Skraćenje radnog vremena, Privredni pregled, Belgrád, 1970, 196. old.
- ⁵⁰ Vlajko Petković: Suština korišćenje i značaj slobodnog vremena, a fent említett könyvben, 217. old.
- ⁵¹ Predrag Aleksić: Budžet vremena i njegove strukture, Sociologija rada, Belgrád, 1973, 182. old.
- ⁵² R. Božović: Kulturni aspekti slobodnog vremena, Skraćenje radnog vremena, 218—222. old.
- ⁵³ R. Božović: Iskušenje slobodnog vremena, Belgrád, 1975, 67. old.
- ⁵⁴ Uo. 179. old.
- ⁵⁵ Uo. 179. old.
- ⁵⁶ Uo. 182. old.
- ⁵⁷ Uo. 247. old.
- ⁵⁸ Ferenc Bodrogyvari: Slobodno vreme i sloboda, Radnički univerzitet, Szabadka, 1976, 54. old.

